ԴԵՊԻ ՄԵԾ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 50-ԱՄՅԱԿԸ

Ծ. Պ. ԱՂԱՅԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԿԱՅԱԶՈՐԻ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԷՋԵՐԻՑ

Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին բանվոր դասակարգի և գյուղացիության հերոսական պայքարը կարևոր նշանակություն ունեցավ դեմոկրատիայի և սոցիալիզմի համար ճնշված ժողովուրդների մղած հետագա պայքարի համար։ Բոլշևիկների կուսակցությունը հանդիսանալով աշխատավորների շահերն արտահայտող միակ կուսակցությունը, Վ. Ի. Լենինի ղեկավարությամբ մշակեց ռուսական հեղափոխության ստրատեգիական պլանը, նշելով, որ դասակարգային պայքարի հաղթանակը պետք է հասցնի պրոլետարիատի և գյուղացիության հեղափոխական-դեմոկրատական դիկտատուրային։

Սոցիալիստական հեղափոխության լենինյան տեսությունը, որի հիմքերը խարսխված են ռուսական առաջին հեղափոխության փորձի վրա, ուղենիշ է հանդիսանում ոչ միայն ռուսական, այլև ամբողջ աշխարհի ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարի համար։

Ռուսական առաջին հեղափոխությունը պատմական խոշոր փորձ հանդիսացավ և նախապատրաստեց 1917 թ. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակը։ Վ. Ի. Լենինը գրել է, որ առանց այդ փորձի «1917 թվականի Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը անհնարին կլիներ»[1]։

Հայ աշխատավոր ժողովուրդը՝ բանվորներն ու գյուղացիները, առաջին անգամ, ռուս բանվոր դասակարգի ղեկավարությամբ ոտքի ելավ քաղաքական պայքարի՝ ճնշողների դարավոր լուծը տապալելու և մյուս բոլոր ժողովուրդների հետ միասին իր ազատ կյանքը կերտելու համար։

1902 թ. Ալեքսանդրապոլում ստեղծվում է «ՌՍԴԲԿ զինվորական խումբը», ապա՝ երկաթուղայինների և քաղաքի աշխատավորների կուսակցական խմբակներն ու բջիջները, որոնք լայն աշխատանք են ծավալում կայազորի զորամասերում, երկաթուղային բանվորների և աշխատավորական մյուս խավերի շրջանում։

Ալեքսանդրապոլում գործադուլներ և բանվոր-ծառայողների ելույթներ էին տեղի ունենում դեռևս 1902—1903 թթ., իսկ 1904 թ. ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը որոշում է մայիսի 1-ին տոնակատարությանը տալ քաղաքական ցույցի բնույթ։

1905 թ. Ռուսաստանում և Անդրկովկասում ծավալված հեղափոխական շարժումները իրենց արձագանքներն են գտնում Ալեքսանդրապոլի կայազորում, Ալեքսանդրապոլ — Կարս երկաթգծի բանվորների մեջ, Ուլուխանլու — Երևան կայարաններում, Ալավերդու պղնձահանքերում, Լոռու և այլ գյուղական

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 31, էջ 13։

շրջաններում։ Հեղափոխական շարժումները առանձնապես սուր բնույթ են ստանում Ալեքսանդրապոլում՝ 1905 թ. «Արյունոտ կիրակիի» դեպքերից հետո։ ՌՍԴԲԿ 3-րդ համագումարը իր բանաձևի «Կովկասի դեպքերի մասին» բաժնում հատկապես ընդգծում է, որ Կովկասում բնակչության մեծամասնության մեջ ինչպես քաղաքում, այնպես էլ գյուղում ինքնակալության դեմ մղվող պայքարը հասել է համաժողովրդական ապստամբության։ Համագումարը ողջունում է Կովկասի հերոս պրոլետարիատին և գյուղացիությանը՝ նրանց մղած հերոսական պայքարի համար։

ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության կոչերից մեկում նշված է, որ 1905 թ. Հունվարի 9-ին «...առաջին անգամ լսվեց հեղափոխական թմբկահարությունը, որն ամբողջ Ռուսաստանին արթնացրեց իր ձմեռային խոր քնից»։

1905 թ. մարտ ամսից գործադուլներ են տեղի ունենում Ալեքսանդրապոլ—Ղարաքիլիսա գծի երկաթուղայինների մեջ։ Ալեքսանդրապոլի կայարանում դեպոյի բանվորները դադարեցնում են աշխատանքը։ Միայն զինվորական ուժով կարողանում են ստիպել նրանց վերսկսել աշխատանքը։ Թիֆլիսից մինչև Երևան ամբողջ գծի վրա զինվորական հսկողություն է սահմանվում։ Այդ օրերին՝ մարտի 20—21, չէր աշխատում նաև փոստ-հեռագրատունը[2]։

Ապրիլի 5-ին Ալեքսանդրապոլ կայարանի գործադուլավոր բանվորներն ու աշխատավորները ներկայացնում են իրենց տնտեսական պահանջները։ Նույն օրը դադարում է գնացքների երթևեկությունը Թիֆլիս — Երևան և Ալեքսանդրապոլ — Կարս գծի վրա։ Ապրիլի 7—8-ին անդրկովկասյան երկաթգծի բալմաթիվ կետերում բանվորներն ու ծառայողները գործադուլ են հայտարարում և բազմամարդ միտինգներ ու հավաքույթներ կազմակերպում, հանդես գալով ճառերով՝ ուղղված ցարական կառավարության դեմ[3]։

Երկաթուղայինների գործադուլային շարժումը նոր թափով շարունակվում է 1905 թ. հոկտեմբերին։

ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը հսկայական աշխատանք է կատարում բանվորների, զինվորների և քաղաքի աշխատավորների մեջ՝ քաղաքական գործադուլների կազմակերպման ուղղությամբ։ 1905 թ. մայիսի 22-ին Ալեքսանդրապոլում մի քաղաքացի դիմելով զինվորականներին բացականչում է. «Կեցցե սոցիալ-դեմոկրատիան, կորչի ինքնակալությունը, իսկ դուք զինվորներ, եթե հրաման ստանաք... գործադուլի ժամանակ կրակել ժողովուրդի վրա, չկրակեք, այլ կրակեք ձեր հիմար պետերին»[4]։

1905 թ. օգոստոսի 8-ին Ալեքսանդրապոլում հայտնաբերվում է պայթուցիկ նյութերի և զենքի գաղտնի պահեստ։

Հոկտեմբերի 14-ին ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության ղեկավարությամբ երկաթուղային կայարանում տեղի է ունենում բանվորների խորհրդակցություն և որոշվում՝ միանալ անդրկովկասյան երկաթուղայինների ընդհանուր գործադուլին։ Հաջորդ օրը, հոկտեմբերի 15-ին, առավոտյան ժամը 6-ին, սկսվում է գործադուլը։ Հոկտեմբերի 16-ին ՌՍԴԲԿ-ի Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը բաց է թողնում մի թռուցիկ, որը կոչ էր անում տեղական

2 «Մշակ», № 59, 1905։
3 Վրաց. ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 39, գ. 701, թ. թ., 193—195։
4 Նույն տեղում, ֆ. 23, գ. 133, թ. 2։

աշխատավորներին՝ միանալ երկաթուղայինների համառուսաստանյան գործադուլին և հետևողականորեն պայքարել ազատության մեծ գործի համար։

Երկաթուղայինների դեկտեմբերյան գործադուլը Ալեքսանդրապոլում ավելի լայն թափ է ստանում։ Երկաթուղայինների հետ միաժամանակ գործադուլ են հայտարարում քաղաքի մի շարք հիմնարկ-ձեռնարկությունների բանվորներ ու ծառայողներ։ Խոշոր նշանակություն ունեցավ կոմունիստների ղեկավարությամբ 1905 թ. դեկտեմբերի 13-ին Ալեքսանդրապոլում կազմակերպված աշխատավորների ընդհանուր միտինգը, որը փաստորեն վերածվեց քաղաքական մեծ ցույցի։ Աշխատավորների այդ քաղաքական շարժումը գլխավորում էին հիմնականում երկաթուղայինները, որոնցից Սարդիոն Գեգենաշվիլին աչքի էր ընկնում իր քաղաքական գործունեությամբ։ Ընդհանուր միտինգին ակտիվորեն մասնակցում էին նաև փոստ-հեռագրատան աշխատողները, որոնց գլխավորում էր Իզրայելովը։

Անդրկովկասում երկաթուղայինների 1905 թ. դեկտեմբերի 10-ին սկսված հայտնի գործադուլը շարունակվեց մինչև 1906 թ. հունվարի 8-ը[5], որի ընթացքում բանվորները ցույց տվեցին քաղաքական պայքարի մեծ ունակություն։ Այդ պայքարի կարևոր կենտրոններից մեկն էր Ալեքսանդրապոլը։ Բռնություններն ու հալածանքները մասսաներին չեն վհատեցնում. նրանք ամենուրեք պատրաստվում են նոր ապստամբության։

Վ. Ի. Լենինը «Հեղափոխության սկիզբը Ռուսաստանում» հոդվածում գրում է. «Պրոլետարիատը զինվում է և զինում ժողովրդին... Բանվորներն ատրճանակներ են ձեռք բերում, իրենց համար զենք են կռում իրենց գործիքներից, ռումբեր են ճարում՝ հանուն ազատության հանդուգն պայքար մղելու համար»[6]։ Այդ նպատակով Ղարաքիլիսայի բանվորները կայարանում գաղտնի պատրաստել էին գնդացիր՝ գործադուլի ժամանակ օգտագործելու համար։ Դաշնակները քայքայիչ ու դավաճանական աշխատանք էին տանում աշխատավորների մեջ։ Նրանք իրենց ազգայնական պրոպագանդայով ցանկանում էին հայերին հակադրել մյուս ազգությունների աշխատավորներին և նրանց հետ պահել քաղաքական պայքարից, գործադուլային շարժումներից։ Քաղաքական պայքարի գաղափարը խոր արմատներ էր գցել Ալեքսանդրապոլի աշխատավորական խավերի մեջ։ Իսկ այդ փաստը շատ խոշոր նշանակություն ուներ հայ բանվորին կոմունիստական կուսակցության ինտերնացիոնալիստական գաղափարներով դաստիարակելու գործում։

«Յարիզմի լծի տակ հեծող բոլոր ազգությունների պրոլետարների համերաշխությունը,— գրում է Ստ. Շահումյանը,— հեղափոխության հաղթության գլխավոր գրավականն է»[7]։

1906 թ. փետրվարի 4-ի գաղտնի հաղորդագրության մեջ հայտնվում էր, որ Հայաստանի շրջանները ամբողջովին վարակված են հեղափոխական շարժումներով, իսկ Ալեքսանդրապոլի շրջանը «...շատ եռանդուն մասնակցություն է ունեցել համառուսաստանյան վերջին գործադուլներին»։ Ռուսաստանի կարևոր հեղափոխական շրջանների օրինակով Ալեքսանդրապոլը «հանդիսացել է քաղաքական դեմոնստրացիաների և միտինգների ասպարեզ»[8]։

---

5 Նույն տեղում, ֆ. 1, գ. 192, թ. 6։

6 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 8, էջ 106։

7 Ստ. Շահումյան, Ընտիր երկեր, էջ 62, 1948։

8 ՍՄԿԿ ԿԿ-ին կից Մարքսի վրացական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 2, գ. 112, թ. 43։

Կովկասի ոստիկանական վարչության պետը 1906 թ. փետրվարի 13-ի հաղորդագրության մեջ Ալեքսանդրապոլը համարում է ամենահեղափոխական կետը Երևանի նահանգում և գտնում, որ այն «շատ ուժեղ կերպով է արտահայտում վերջին ժամանակի հեղափոխական տրամադրությունները...»[9]։

«Նամակ Ալեքսանդրապոլից» հոդվածում «Կայծ» թերթի Ալեքսանդրապոլի թղթակիցը հայտնում էր, որ գործադուլային շարժումներին և քաղաքական պայքարին մասնակցում են քաղաքի աշխատավորների բոլոր խավերը, որոնց ղեկավարում է ՌՍԴԲԿ-ը, 1906 թ. մայիսի 27-ին «...գործադուլ արին պայտահատ, դարբին բանվորները մոտ 200 հոգի, կազմելով բացօթյա միտինգ, ուր հրավիրված էին դասախոսելու և կազմակերպելու տեղիս ընկերներից, բոլորն էլ կազմակերպվեցին և մտան մեր դրոշի տակ»[10]։

1906 թ. հունիսի 6-ին Ալեքսանդրապոլում գործադուլ հայտարարեցին նոշկակարների և դարբինների ենթավարպետները, հուլիսի 3-ին փոխադարձ վարկի ընկերության ծառայողները, օգոստոսի 11-ին հացթուխ բանվորները և խանութների աշխատողները, սեպտեմբերի 19-ին տպարանի բանվորները, որոնք մի շարք տնտեսական պահանջների հետ մեկտեղ 8 ժամյա աշխատանքային օրվա պահանջ դրին։

ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը հատուկ թռուցիկ բաց թողեց, կոչ անելով աշխատավորներին՝ պայքարի դուրս գալ ճնշողների դեմ։ Ի պատասխան այդ կոչին, քաղաքի մի շարք հիմնարկների բանվորներ և ծառայողներ, որոնց թվում և քաղաքային բանկի ծառայողները, ներկայացրին իրենց պահանջները, հայտնելով, որ բացասական պատասխան ստանալու դեպքում պատրաստ են գործադուլ հայտարարելու[11]։

1906 թ. օգոստոսի 12-ի ոստիկանական գաղտնի հաղորդագրությունը հայտնում է, որ Ալեքսանդրապոլի կայազորի «Համառուսական զինվորական միությունը» տպագրել և բազմացրել է «Եղբայր կաբարդինցիներ» կոչը, որից 110 օրինակ ոստիկանությունը հավաքել է ագենտուրայի միջոցով»[12]։

Ալեքսանդրապոլում ոստիկանությունը հայտնաբերում է նաև գաղտնի պահեստ, որտեղ պահվում էր մեծ քանակությամբ հեղափոխական գրականություն՝ ռուսերեն, վրացերեն և հայերեն լեզուներով։

Ցարական սատրապները ամենադաժան միջոցներով ճնշում և հալածում էին իրենց ազատության համար պայքարող աշխատավորներին։ Մեծը, գնդակոծությունը, փողոցային ջարդերը դարձել էին սովորական երևույթ։

1906 թ. հուլիսի 7-ին բոլշևիկյան «Կայծ» թերթը տպագրում է Ալեքսանդրապոլի բանտարկյալների մի նամակ, որտեղ նրանք գրում էին. «Քննության սակ գտնված բանտարկյալներս, հակառակ նույնիսկ գոյություն ունցող օրենքների, պահվում ենք շղթայսկապ»[13]։

Ալեքսանդրապոլում ծավալված հեղափոխական պայքարին ակտիվ մասնակցություն էին ցույց տալիս աշակերտական երիտասարդությունը, ուրիշ քաղաքներից վերադարձած ուսանողները և ինտելիգենցիայի տարբեր խավերը։ Ուսանող Ա. Շահինյանը անլեգալ գրականություն տարածելու համար բան-

9 ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 1, գ. 37, թ. 23։
10 «Կայծ», № 30, 1906։
11 Նույն տեղում, № 35։
12 ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 10, գ 207, թ. 200։
13 «Կայծ», № 35, 1906.

տարկվում է։ Այստեղ ակտիվ հեղափոխական աշխատանք են տարել և բանտարկվել Մարտիրոս Միրաքյանը («Շանթ»), Տեր-Հովսեփյանը, Ա. Թամանյանը և ուրիշներ։

Հեղափոխական շարժումն ու գինված ելույթները մեծ չափով տարածվել էին նաև Ալեքսանդրապոլի կայազորում։ ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը զինվորական մասերում ստեղծել էր իր ագիտացիոն աշխատանքի և հեղափոխական գործունեության լայն ցանց։ Այստեղ տարածվում էին անլեգալ գրականություն, կոչեր, թռուցիկներ և բրոշյուրներ, որոնք հսկայական դեր էին կատարում։

Զինվորական մի գաղտնի հաղորդագրության մեջ նշվում է, որ Ալեքսանդրապոլում գոյություն ունի հեղափոխական կազմակերպություն։ Այնտեղ ասված է, որ այդ կազմակերպությունը զբաղվում է զինվորների մեջ հակապետական թռուցիկներ տարածելու գործով[14]։ Միաժամանակ ապրիլի 25-ին Ալեքսանդրապոլից ժանդարմական վարչությունը հայտնում էր, թե ապրիլ ամսվա ընթացքում քաղաքում և կայազորի «շարքային զինվորների մեջ սկսել են տարածվել հակապետական պրոկլամացիաներ, այն էլ մեծ քանակությամբ...»[15]։

Բոլշևիկները լայն աշխատանք էին տանում զինվորների մեջ։ Նրանք զինվորներին ցույց էին տալիս ժողովրդի իսկական թշնամիներին՝ ցարին և բոլոր ճնշողներին և կոչ անում զենքը ուղղել հենց նրանց դեմ։

Զինվորներին ուղղված մի հեղափոխական կոչի մեջ նշվում էր, որ ապրստամբները՝ քաղաքական պայքարի մարտիկները «...ժողովրդի թշնամիներ չեն, այլ աղնիվ մարդիկ են, որոնք ուրիշների համար չեն խնայում անգամ իրենց կյանքը»[16]։

Մի ուրիշ կոչում ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կայազորի զինվորական կազմակերպությունը դիմում է զինվորներին՝ նրանց առաջարկելով միանալ իրենց ապստամբած եղբայրների՝ բանվորների հետ և զենքն ուղղել շահագործողների դեմ[17]։

Դժվար էր այլևս սուտ խոսքերով զինվորներին կերակրել։ Զինվորները սկսեցին հասկանալ հեղափոխական պայքարի բուն էությունը։ «Ոչ,— գրում են զինվորները,— մենք համոզվել ենք, որ և ռուսական գյուղացիները, ճիշտ այնպես, ինչպես և վրացիները հող են պահանջում և ազատություն»[18]։

Ուշագրավ է նաև Սարիղամիշի կայազորի զինվորական սովետի հրապարակած «Ընկեր զինվորներ» թռուցիկը, որը մերկացնում է ցարիզմի արյունոտ քաղաքականությունը և նրա ոստիկանական ռեժիմի ամբողջ նեխվածությունը։

Երկրում ծավալված հեղափոխական իրադրությունը բարձրացնում է զինվորների քաղաքական գիտակցությունն ու հեղափոխական տրամադրությունը։ Զորքը աստիճանաբար դառնում է հեղափոխական մասսաների բարեկամն ու դաշակիցը։

Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության կատարած աշխատանքների շնորհիվ հեղափոխական ելույթներն ու ապստամբությունները Ալեքսանդրապո-

---

14 Տե՛ս ՍՄԿԿ ԿԿ-ին կից ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 169։

15 Նույն տեղում։

16 Նույն տեղում, գ. 259։

17 Նույն տեղում, գ. 245։

18 Նույն տեղում, գ. 210։

լի կայազորի զորամասում օրավուր ուժեղանում են։ 1905 թ. նոյեմբերի 6-ին տեղի է ունենում Ալեքսանդրապոլում գտնվող 153-րդ Բաքվի և Կարարդինյան 30-րդ հետևակ գնդերի ապստամբությունը։ Ապստամբները կազմակերպում են ընդհանուր հավաքույթ, որտեղ զինվորները հանդես են գալիս հեղափոխական ճառերով ու լոզունգներով։ Նրանք կոչ են անում միանալ բանվորների ընդհանուր գործադուլին։ «Հավաքույթի ժամանակ,— գրված է ոստիկանական հաղորդագրության մեջ,— արտասանում էին հեղափոխական բովանդակությամբ ճառեր, կոչ անելով ապստամբել... լսվում էին նորին մեծության անձը վիրավորող արտահայտություններ... շարքայինների մեջ նկատվում են խմորումներ, որոնք որոշ դեպքերում վեր են ածվում դժգոհության գոյություն ունեցող կարգերի նկատմամբ...»[19]։ Չնայած ապստամբների նկատմամբ գործադրվող խիստ միջոցներին, այնուամենայնիվ զինվորների ելույթները չդադարեցին։ Նոյեմբերի 22-ին ցերեկվա ժամը 11-ին Ալեքսանդրապոլի հայկական գերեզմանատունը Բաքվի 153-րդ հետևակ գնդի մոտ 300 զինվորներ նորից ապստամբում և հավաքվում են ընդհանուր միտինգի։ Այդ միտինգում զինվորները հեղափոխական ճառեր են արտասանում։ Ապստամբների պահանջով ներկայանում են հրամանատարական կազմի ներկայացուցիչները և կայազորի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Տարանովսկին։ Զինվորները պահանջում էին անհապաղ զորացրել պահեստային զինվորներին և ազատել իրենց զանազան ստորացուցիչ պարտականություններից ու հրամանատարների հալածանքներից[20]։

ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը 1905 թ. նոյեմբերի 24-ին զինվորների խորհրդակցությունում, քննարկելով զինվորների տնտեսական և քաղաքական դրությունը, կազմեց 33 կետից բաղկացած մանրամասն պահանջներ, որտեղ մասնավորապես առաջ էին քաշվում բանակի դեմոկրատացման, զինվորների իրավական-քաղաքական և տնտեսական դրության բարելավման խնդիրներ[21]։ Նույն օրը բոլշևիկների տարածած մի կոչում նշված էր, որ ցարական կառավարությունը ծառայության ժամկետը լրացած զինվորներին չի զորացրում, ցանկանալով նրանց սվիններով խեղդել հեղափոխությունը։ Զինվորները իրենք ասում էին, որ «մեզ չազատեցին, բայց մենք ցույց տվինք, որ նույնպես կարողանանք պաշտպանել մեր ազատությունը, ինչպես ամբողջ Ռուսաստանն է պաշտպանում»[22]։

Երկաթուղայինների, փոստ-հեռագրատան աշխատողների դեկտեմբերյան գործադուլներին զորամասերը մասնակից անելու ուղղությամբ բոլշևիկները մեծ աշխատանք էին ծավալում։

Ալեքսանդրապոլի կայազորի զորամասերի մի զգալի մասը ամբողջովին պատրաստ էր միանալու աշխատավորների հետ։ Բազմաթիվ թռուցիկների և այլ փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ զինվորական մասերից շատերը պատրաստ էին զինված ապստամբության։ Սակայն ցարական դահիճները կարողացան զենքի ուժով կանխել այդ, բանտարկել հեղափոխական կոմիտեի կազմը և դաժան միջոցներով կասեցնել ու ճնշել բանակում պատրաստվող ապստամբությունը։

19 Վրաց. ՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 1, գ. 33, թ. 334։
20 Նույն տեղում, գ. 32, թ. 264։
21 Տե՛ս ՍՄԿԿ ԿԿ-ին կից Մարքս-Էնգելսի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 210։
22 Նույն տեղում։

Երևանի նահանգապետը նկարագրելով բանակում կառավարության համար տիրող դրությունը, եզրակացնում էր. «...Ես գալիս եմ այն եզրակացության, որ զալիք գարունը, շատ հավանական է, որ կարող է իր հետ բերի նոր բարդություններ մեր նահանգի կյանքում...»[23]։

Քաղաքի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունը գնալով ուժեղացնում էր զինվորների շրջանում տարվող աշխատանքները։ 1905 թ. դեկտեմբերի 20-ին կազմակերպությունը բաց է թողնում զինվորներին ուղղված մի թռուցիկ։ Այնտեղ ասված էր, որ կառավարությունը ձգտում է «մեր արյան մեջ խեղդել այն շարժումը, որն այնպիսի ուժեղ ալիքներով ողողեց հասարակության բոլոր խավերը, չանտեսելով նաև բանակը, որովհետև մեր թշնամին այդ շարժման մեջ տեսնում է իր անկումը, որովհետև նրանք չեն կարող այլևս ուռճացնել իրենց գրպանը ժողովրդական հարստության հաշվին, որտեղ ամեն մի դրոշը արյունով է թաթախված»[24]։

Ընդդեմ ցարիզմի սևհարյուրյակային բռնությանության հեղափոխական զինվորներն իրենց եղբայրներին կոչ էին անում չդառնալ կույր գործիք ռեակցիայի ձեռքին. «Ընկեր զինվորներ, գրում էին նրանք, միթ մոռանա, որ մենք ժողովրդի զավակներն ենք... ինչո՞ւ համար մենք դառնանք դահիճ և ամոթանք հայրենիքի համար»[25]։

Ալեքսանդրապոլի կայազորի սովետը զինվորներին ուղղած հեղափոխական թռուցիկներից մեկում, մերկացնելով ցարական դաժան կարգերը և բանակի հրամանատարական կազմի նենգությունը, գրում է. «Դուք ժողովրդի ստոր դավաճաններն եք, որ փախել եք յապոնացիների առջև, իսկ ռուս զինվորը ցուցաբերել է մեծագույն հերոսություն, իսկ հիմա դուք, ստորներդ, ստիպում եք կրակել անզեն, քաղցած գյուղացիներին, բռնաբարում եք կանանց, մորթոտում մանուկներին։ Դրանք մեր հայրերն ու մայրերն են, կանայք ու երեխաները»[26]։

Դիմելով դահիճ հրամանատարներին, թռուցիկը նշում էր. «Դուք հայրենիքը պաշտպանելու ձեր պաշտոնը փոխարինել եք ոստիկանների, լրտեսների և դահիճի պաշտոնով»[27]։

1905 թ. բոլշևիկյան «Պրոլետարի» թերթի № 11-ում տպագրվել է մի ծավալուն թղթակցություն Ալեքսանդրապոլի կայազորում տարվող ՌՍԴԲԿ տեղական կազմակերպության աշխատանքների մասին։ Թղթակիցը նշում է, որ զինվորները, սերտ կապ պահպանելով բոլշևիկյան պրոպագանդիստների հետ, ետանում և իրենց ընկերների մեջ տարածում են մեծ քանակությամբ անլեգալ գրականություն։

Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցող հեղափոխական ելույթները ճնշելու համար հաճախ կայազորի հրամանատարությունը կարգադրում էր համազարկային կրակ բացել հեղափոխական մասսաների վրա։ Գնդակոծումից հետո պարզվում էր, որ կամ բոլորովին զոհեր չկան, կամ նրանց թիվը շատ քիչ է։

Զինվորները չէին ցանկանում կրակել հեղափոխական մասսաների վրա, դրա համար էլ նրանց «մեծամասնությունը զնդակը օդում էր արձակում, կրա-

23 ՍՄԿԿ ԿԿ-ին կից ՄԼԻ վրացական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 2, գ. 112, թ. 44։
24 ՍՄԿԿ ԿԿ-ին կից ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 223։
25 Նույն տեղում։
26 Նույն տեղում, գ. 254։
27 Նույն տեղում։

կում էին (աշխատավորների վրա — Ս. Ա.) միայն վոքրաթիվ ստորներն ու ենպիտանները, որոնցից ամեն մի վաշտում կգտնվի 2—3 հոգի»[28]։

Դաս առնելով այդ դեպքերից, հրամանատարությունը անվստահություն և կգուշություն էր ցուցաբերում դեպի գործադուլային շարժումները ճնշելու համար ուղարկվող զորամասերը։ Ցարական իշխանություններն ամեն րոպե ըսպասում էին, որ զինվորները զենքը շուռ կտան իրենց դեմ, ինչպես այդ հաճախ տեղի էր ունենում։

1906 թ. հունիսի 25-ին (նոր տոմարով հուլիսի 7-ին), Ալեքսանդրապոլի կայազորի զորամասերը կրկին պայքարի դուրս եկան։ Դրան առիթ ծառայեց այն, որ նույն օրը ցերեկվա ժամը 4-ին Ալեքսանդրապոլի բանտը բերվեցին Թիֆլիսում բանտարկված Մինգրելյան գնդի երկաթուղային գումարտակի մի խումբ շարքայիններ։ Զինվորական մասերում արագորեն լուր է տարածվում, որ դրանք ապստամբ այն զինվորներից են, որոնց որոշված է գնդակահարել։

Արտահայտելով իրենց զայրույթը, զինվորները անմիջապես հավաքվում են միտինգի։ Նրանք քննարկում են բանտարկյալներին ազատելու հարցը։

Հերթապահ հրամանատարներից մեկը հավաքվող զինվորներին հրամայում է ցրվել։ Զայրացած զինվորները քարկոծում են հրամանատարին, «իսկ շարքայիններից մեկը հրացանի կոթով խփում է հրամանատարի գլխին, որը ընկնում է...»[29]։

Չնայած հրամանատարության գործադրած միջոցներին՝ զինվորները չեն հնազանդվում և հրաժարվում են զենքերը հանձնել։ Նրանք գիշերը հավաքվում են իրենց վրաններում և գիշերում զենքերը ձեռքերին։ Մյուս օրը առավոտյան ապստամբ զինվորների վրանները պաշարվում են։ Համառ դիմադրությունից հետո նրանք հանձնվում են։ Ցարական դահիճները գնդապետ Գուրևի հրամանով ապստամբների նկատմամբ դաժան դատաստան են տեսնում։ Ապստամբության ղեկավարներից 25 հոգի դատի են տրվում[30]։

Նույն օրը, ապստամբում են Ալեքսանդրապոլի մոտ գտնվող սակրավորների Կովկասյան առաջին և երկրորդ գումարտակների զինվորները։ Զինվորական հատուկ հաղորդագրության մեջ այդ առթիվ ասված է. «Հունիսի 25-ին արևմուտից կես ժամ անց սակրավորների Կովկասյան առաջին գումարտակի ձախ թևում լսվեցին «ուռա» կոչեր, դրան ձայնակցեցին սակրավորների Կովկասյան երկրորդ գումարտակի շարքայինները, որով և սկսվեց»[31] ապստամբությունը։ Այնուհետև ապստամբները զենքը ձեռքներին շարժվեցին դեպի Ալեքսանդրապոլի բերդը՝ նպատակ ունենալով «ազատել քաղաքական բանտարկյալներին-շարքայիններին...»[32], որոնց ուղարկել էին Թիֆլիսից՝ մահապատժի ենթարկելու համար։ Ապստամբությունը շարունակվեց չորս ժամ։ Հրամանատարությունը խուճապահար դիմում է մի շարք միջոցների։ Մոտակա տեղերից մեծ քանակությամբ զորք հրավիրվեց, բայց ապստամբները մինչև հաջորդ օրվա առավոտը համառությամբ դիմադրում էին։ Հրամանատարությանը հաջողվում է գերակշռող ուժերի շնորհիվ ապստամբներին շրջապատել և ապա

---

28 «Пролетарий», № 11, 1905.

29 Վրաց. ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 63, գ. 3915, թ. 196։

30 Նույն տեղում, թ. 198։

31 Նույն տեղում, ֆ. 22, գ. 58ա, թ. 5։

32 Նույն տեղում, ֆ. 32։

զինաթափել։ Ապստամբության ղեկավարներից և մասնակիցներից 18 հոգու անմիջապես բանտ նետեցին[33]։

Այդ ելույթին մասնակից շարքային Վարդան Արոյանը, հարցաքննության ժամանակ մի շարք կարևոր տեղեկություններ է տալիս։ Նա պատմում է, որ վերջին երկու օրվա ընթացքում զինվորների մեջ լուրեր էին տարածվում, թե Թիֆլիսում դատարանը մահապատժի վճիռ է կայացրել մինգրելյան գնդի 27 զինվորների նկատմամբ, սակայն Թիֆլիսի կայազորի զինվորները բողոքել են դրա դեմ և հրաժարվել են գնդակ արձակել դատապարտվածների վրա։ Ցարական կառավարությունը որոշում է դատապարտվածներին տեղափոխել Ալեքսանդրապոլ և նրանց հետ հաշիվ տեսնել։ Սակայն այստեղ ևս կայազորի զինվորները պայքարի դուրս եկան ցարական դահիճների դեմ՝ ի պաշտպանություն մահապատժի դատապարտված զինվորների։ Վ. Արոյանը պատմում է, որ ապստամբությունն սկսվեց հանկարծ, ընդհանուր «ուռայով» և «կորչե՛ն հրամանատարները»[34] բացականչություններով։ Միայն սակրավորների 2-րդ գումարտակից այդ ապստամբությանը մասնակցում էին 500—600 զինվոր[35]։ Հրամանատարներից ոմանք փորձում են ցրել զինվորներին, նրանք գոչում են. «Ցրվեցեք, հիմա ուրիշ զորամասերից զինվորներ կգան և բոլորիդ կգնդակահարեն»։ Ի պատասխան դրա՝ զինվորները կոչ էին անում իրենց ընկերներին «զենքի դիմել»[36]։

Ապստամբ զինվորները իրենց վճռական բողոքն են հայտնում բանակում տիրող դաժան հալածանքների ու ճնշումների դեմ։ Այսպես՝ շարքային զինվոր Գոստենկոն հայտարարում է, որ զինվորները հալածված են և հրամանատարների հետ համեմատած չնչին գրոշներ են ստանում։ Նա զինվորներին կոչ է անում պահեստներից ուժով բռնագրավել զենքը։ Դիմելով հրամանատարներից մեկին, նա հարցնում է.

«...Ինչից է, որ երբ մեր եղբայր զինվորներին գնդակահարում են, այդ մասին թերթերում ոչինչ չեն տպում, իսկ երբ սպանում են մի ոստիկանի կամ ոստիկանապետի, այդ մասին թերթերը անընդհատ թմբկահարում են։ Նո՛ւ, գնանք ընկերներ, ազատենք մեր անմեղ եղբայրներին, մինգրելյաններին»[37]։ Ցարական սպաները փորձում են պառակտում առաջացնել զինվորների մեջ և նրանց մի մասին ուղղել մյուսի դեմ։ Այդ նպատակով 2-րդ մարտկոցի 39-րդ բրիգադի զինվորներին բաժանում են մեկական շիշ գարեջուր և 30 կոպեկ փող։ Բայց բոլշևիկների ծավալած աշխատանքի հետևանքով կանխվեց այդ դավադրությունը։ «Բավական է՛։ Եղբոր ձեռքով չպետք է այլևս հոսի եղբոր արյունը,— ասված է զինվորներին ուղղված հեղափոխական կոչում։ Բոլորը այդ հասկացել են։ Մենք այլևս թույլ չենք տա, որպեսզի մեր եղբայր զինվորը մեռնի նրա համար, որ ճշմարտության կողմն է»[38].

Բազմաթիվ զորամասեր և մասնավորապես Թիֆլիսի կայազորի զինվորները միահամուռ ուժերով պահանջում են ազատել մինգրելյան գնդի դատապարտված զինվորներին։ Վախենալով հեղափոխական նոր պոռթկումից, ցա-

33 Նույն տեղում։
34 Նույն տեղում, ֆ. 22, գ. 58ա, թ. 45։
35 Նույն տեղում։
36 Նույն տեղում։
37 Նույն տեղում, թ. 86։
38 ՍՄԿԿ ԿԿ-ին կից Մարքսի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 33, գ. 254։

բական իշխանությունները փոխեցին Մինզրելյան դնդի 27 զինվորների նկատմամբ մահապատժի դատավճիռը։ Զինվորների մի մասը բոլորովին ազատվեց, իսկ մնացածը ենթարկվեց թեթև պատժի։

Զինվորների այդ հաղթանակը նրանց կազմակերպության և միասնության արդյունքն էր։ Ալեքսանդրապոլի կայազորի սովետը, որն ամբողջ կայազորի հեղափոխական շարժման ոգին էր, այդ առթիվ բաց թողած կոչում դրում էր. «Եթե բոլորը որպես մի մարդ հանդես չգային պաշտպանելու իրենց եղբայրներին, ապա նրանք գնդակահարված կլինեին»[39]։

ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը զինվորներին ուղղված «Նավաստիից զինվորին» վերնագիրը կրող թռուցիկը զինվորներին բացատրում էր աշխատավորների ու զինվորների շահերի միասնությունը և նրանցից պահանջում անցնել հեղափոխական մասսաների կողմը։ «Երբ քեզ նորից կուղարկեն սպանել անպաշտպան բանվորներին և գյուղացիներին, քո հրամանատարները կկարգադրեն կրակել նրանց վրա, դու մի կրակիր նրանց վրա, այլ գնա բանվորների մոտ և նրանց ասա, ես Ձեզ հետ եմ, ընկերներ, ես ձեզ եմ պաշտպանում, ազատության համար, եղբայրության համար, հավասարության համար, ճշմարտության համար և հարվածիր, հարվածիր նրանց հետ մեկտեղ, ժողովրդի թշնամիներին, ազատության թշնամիներին, հարվածիր պետերին, հարվածիր նահանգապետերին, իշխաններին, թագավորին, հարվածիր բոլոր ձրիակերներին, հարվածիր բոլոր կախաղան բարձրացնողներին, անիծյալ ճընշողներին, և դու կտեսնես թե ինչպես շնորհակալ կլինեն քեզնից բանվորները և դու կտեսնես ինչպես անկեղծությամբ... բանվորները իրենց կոշտացած ձեռքերով կսեղմեն քո ձեռքը, նրանց կանայք և երեխաները ուրախությամբ կշըրջապատեն քեզ և գոհունակությամբ շնորհակալություն կհայտնեն քեզնից, որպես եղբայր մեկ բանվորական ընտանիքի, որպես ազատարարի։

Լսիր ինձ, զինվոր, այս քեզ ասում եմ, որպես բարեկամի, խնդրում եմ քեզ։ Միայն ժողովրդի կողմը անցնելով դու կարող ես քեզ արդարացնել ժողովրդի առաջ, այլ կերպ դու ոչ մի տեղ փրկություն չես գտնի։ Ամեն տեղ, և քաղաքում, և զորանոցում, և դաշտում, և գյուղում, ամենուրեք բեզ հետապնդելու են երեխաների խոսքերը, մարդասպան, մարդասպան»[40]։

Կայազորի զինվորներին ուղղված մի այլ կոչում ՌՍԴԲԴ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը նշում է, որ ռուս ժողովուրդը մեծ գոհունակությամբ ողջունում զինվորներին, որոնք հասկացան ժողովրդի շահերը և անցան նրա կողմը։ Զինվորները աստիճանաբար համոզվում էին, որ ցարին ծառայելը «...հանգեցնում է այն բանին, որ դառնում են իր ժողովրդի դահիճ»[41]։

ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը զինվորներին ուղղած մի այլ թռուցիկում, նրանց կոչ է անում միավորել ուժերը ցարիզմի արյունոտ գահը տապալելու համար։ «Մի ժամանակ մեր կառավարությունը կազմակերպում էր միայն հրեաների և լեհերի կոտորածները։ Իսկ այժմ նա սպանում է բոլոր ռուս քաղաքացիներին...։ Ցանկանալով խեղդել ազատության բոլոր մարտիկներին, նա ուզում է ոչնչացնել բոլոր ռուս քաղաքացիներին, նրա համար, որ բոլորն էլ ազատություն են պահանջում։ Այս տարի մեր կառավարությունը ոչ

39 Նույն տեղում։
40 Նույն տեղում, գ. 245։
41 Նույն տեղում, գ. 241։

մի օր էլ չի հանդստացել, ամեն օր նա իր զազրելի թաթը անպաշտպան կանանց և երեխաների այյունով է թաթախել։ Այնպես «սիրալիր» է մեզ կառավարում, որ այս տարի 26 նահանդները հասցրել է սովի»[42]։

Կոչը վերջանում է հետևյալ խոսքերով. «Բողոքում ենք կառավարության դեմ, այն կառավարության դեմ, որը սպասում է նորանոր զոհերի։ Ելնենք, ընկերներ, հզոր պայքարի, ազատության և եղբայրության պաշտպանության վերջին պայքարի։

Հասել է ժամը, երբ անմեղ ժողովրդի արյունով ներկված սվինները պետք է դառնան դեպի... ժողովրդի թշնամիները։ Կազմակերպվեցեք, ընկերներ, ազատության, հավասարության, եղբայրության դրոշի տակ, և պաշտպան կանգնեք ձեր ճնշված եղբայրներին»[43]։

Այդ կոչը փայլուն կերպով ցույց է տալիս, թե ինչպիսի հմտությամբ ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը համառուսական դեպքերը կապում է տեղական հեղափոխական շարժումների ու խնդիրների հետ, թե ինչպիսի վերելք էին ապրում հեղափոխական շարժումները Ռուսաստանի ծայրամասերում։ Այդ և բոլշևիկյան կազմակերպության մյուս կոչերը մեծ արձագանք գտան զինվորական լայն շրջաններում և խորը ազդեցություն ունեցան նրանց վրա։

Այսպիսով, 1905—1907 թվականների հեղափոխական շարժման մեջ նշանակալի դեր խաղացին Հայաստանում Ալեքսանդրապոլի կայազորի հեղափոխական զինվորները։ Ալեքսանդրապոլի կայազորը Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների կարևոր հենակետերից մեկն էր։

---

42 Նույն տեղում, գ. 253։

43 Նույն տեղում։